sau mai bine-zis ştiinţa de a alcătui poeme" ... În acest capitol tot ce este scris despre opoziţia dintre conformişti şi anticonformişti, despre zbuciumul patetic al multor literaţi şi poeţi de a părăsi găoacea creaţiei clasice, este bine gîndit şi scris. Autorul aminteşte în treacăt (după T. B. L. Webster) de contribuţia epigrafiei moderne la cunoaşterea cîtorva remarcabile realizări în domeniul poeziei lirice (p. 181), dar ne miră faptul că sectorul producţiei literare dramatice, atît de bogat în opere ale căror fragmente au fost editate în repetate rînduri, nu se bucură de atenţia cuvenită. Cartea lui G. M. Sifakis, *Studies in the History of the Hellenistic Drama* (1967) nu este cunoscută autorului. O asemenea discuţie ar fi fost potrivită îndeosebi în pasajele în care este vorba despre remodelarea miturilor (p. 185 şi urm.), care-l conduc pe autor spre consideraţii în legătură cu procesul demitizării în diferite sfere ale vieţii spirituale greceşti (religie, filozofie, literatură romanescă şi arte plastice). Izbutite sînt şi acele pagini în care este înfăţişată opoziţia între „ştiinţă" şi pseudo-ştiinţă sau referinţele la interdependenţa dintre literatură şi artele figurative. Expunerile cu privire la monumente şi lucrări de artă, pe care autorul nu numai că le cunoaşte în amănunţime, dar pentru care nutreşte o sinceră şi, pe alocuri, chiar ardentă admiraţie, sînt pline de miez şi interes.

Pentru redactarea capitolelor acestei cărţi, 18 în total, inclusiv *Cuvîntul înainte* şi *Argumentul final* autorul a folosit o bibliografie complexă, modernă. Anumite probleme cum ar fi antinomia dintre „progres şi decădere", „grecitate şi barbarie" (p. 115—121), opoziţia dintre noţiunile de „clasicism" şi „baroc", lipsesc în cartea omonimă a lui Paul Petit, *La civilisation hellénistique*, Paris, PUF, 1965, cu care ar fi fost util, dacă spaţiul îngăduia, să facem o comparaţie.

Cartea se citeşte cu plăcere, stilul este curgător şi clar. Epuizată în cîteva zile, *Civilizaţia elenistică* răspunde dorinţei celor ce iubesc antichitatea clasică de a se informa cît mai mult asupra evoluţiei formelor de viaţă din trecutul îndepărtat şi asupra modului cum au pătruns ele în civilizaţia şi cultura europeană. Ilustraţiile, destul de numeroase şi judicios alese, completează mulţumitor conţinutul de idei.

A. Piatkowski

EMILIO PERUZZI, *Origini di Roma*, Bologna, Pàtron Editore, vol. I, *La famiglia*, 1970, 167 p. + 4 planşe în text; vol. II, *Le lettere*, 1973, 211 p. + 16 planşe în afara textului.

Cercetările lui Emilio Peruzzi sînt de importanţă majoră datorită înnoirii pe care o aduc în aprecierea aşa-numitei „perioade legendare" a istoriei romane, epocă neglijată în mod deliberat în istoriografia modernă de la Niebuhr şi Mommsen încoace.

Urmaş spiritual al lui H. Schliemann şi al lui T. H. Dyer, Peruzzi socoteşte posibilă, împotriva scepticismului curent al cercetătorilor secolului nostru, regăsirea trăsăturilor semnificative ale societăţii romane în perioada ei embrionară, anterioară dominaţiei etrusce. Descoperirile arheologice, inferenţele lingvistice, datele furnizate de istoria scrierii şi a armamentului, procedurile arhaice ale dreptului roman, teoriile privitoare la societatea gentilică — toate acestea se îmbină în mod armonios spre a întocmi o demonstraţie cumulativă impresionantă.

Bogăţia de date şi de idei a acestor două volume s-ar lăsa cu greu rezumată în cîteva rînduri, de aceea vom spicui doar ideile fundamentale care le străbat ca tot atîtea linii directoare.

Primul volum, dedicat alcătuirii f a m i l i e i, se bazează în ansamblu pe analiza aprofundată a numelor proprii. Autorul consideră că poate distinge între stratul (mai vechi) alban şi cel (mai recent) sabin o deosebire clară de ordin onomastic: *Prisci Latini* utilizau un singur nume, pe cînd sabinii, al căror uz avea să se impună, denumeau bărbatul prin prenume şi nume, cel de pe urmă (mai important), avînd iniţial funcţia de a denota apartenenţa juridic-familială a individului (I, p. 7—16 şi 35—48). Peruzzi crede totodată că numele lui Romulus nu reprezintă, dată fiind această opoziţie iniţială dintre latini şi sabini, decît un supranume *(Rom-elo-s > Romulus* — derivat de apartenenţă), dat de sabini şefului „alban" asupra căruia propriul lor conducător T. Tatius avea, în cadrul coexistenţei lor primare, o anumită precădere (I, p. 17—35).

Capitolele care alcătuiesc nucleul primului volum tratează problemele onomasticii feminine şi a locului femeii în familia şi în societatea protoromană. Peruzzi motivează lipsa aparentă a prenumelui feminin printr-o interdicţie de vocabular, şi ea de provenienţă sabină: „Il fatto che il *praenomen* femminile esista ma che non si voglia usarlo, almeno in pubblico, tanto da sostituirvi un *cognomen* quando si debba identificare più precisamente la donna, fa supporre che in origine il *praenomen* femminile fosse considerato un elemento della persona al pari di una parte del corpo e perciò venisse pronunciato solo nella cerchia dell'intimità domestica" (I, p. 67). Secretul numelui feminin (al zeiţelor, al oraşelor, al fetelor: I, p. 67—74) şi semnificaţia arhaică a

www.cimec.ro

procedurii de percheziție *cum lance et licio* (I, p. 78—83) coroborează această supoziție, ducînd la concluzia că prenumele tabu, înlocuit în mod pasager — înainte de căsătorie — cu un *cognomen* distinctiv, dispare odată cu intrarea în casa soțului, care îi dă soției numele (uneori și prenumele) său (I, p. 109).

Un scurt capitol referitor la uciderea pruncilor subliniază din nou diferența dintre riturile și obiceiurile mai primitive ale latinilor și cele mai evoluate ale sabinilor (I, p. 117—127).

Primul volum se încheie cu o cercetare amănunțită a sistemului de transmitere a numelui (I, p. 129—165). Urmărind îndeaproape, după exemple, jocul numelor în trecerea generațiilor, Peruzzi observă: „il *nomen* si trasmette finché è veramente tale, cioè fintanto che indica un rapporto di soggezione giuridica in cui una persona si trova o si è trovata, oppure (come appartenente a una data generazione) si sarebbe trovata se il *pater* non fosse morto" (I, p. 139). Frapat de discrepanța dintre relația strict familială a numelor proprii și doctrina curentă asupra rolului fundamental al ginții în societățile primitive, autorul cercetează procedurile juridice care țin de autoritatea unui *pater familias*, apoi realitatea legăturilor gentilice, pentru a conchide: „Il fatto che la più antica *familia* romana non sia una famiglia naturale nel senso moderno, ma un organismo potestativo e politico, non vuol dire che sia irrelevante il modo in cui si costituisce il rapporto di soggezione all'autorità del *pater*. ... Il frazionamento del gruppo, alla morte del *pater*, in altrettante *familiae* quanti sono i di lui figli, muta gli originari rapporti giuridici, ma lascia intatti i vincoli di sangue, onde quasti superano la durata della *familia* originaria e ne oltrepassano i limiti, diventando legami tra *familiae* diverse che discendono da un capostipite comune" (I, p. 159).

O scurtă anchetă lingvistică asupra vechimii relative a numirilor implicate *(familia* și *gens)* arată în mod paradoxal prioritatea primei — cuvînt italic — și nu a celei de a doua, formație latină mai recentă, după tipul *mens, mons* etc. Răsturnînd raportul între cei doi termeni, autorul nu tinde totuși să nege existența unor forme de legături gentilice în perioada preistorică, ci se mărginește să arate că acestea sînt funcționalmente secundare și că nu se poate vorbi de o dizolvare a ginții în perioada istorică, ci mai degrabă despre o lungă gestare a formelor suprafamiliale, neajunsă niciodată la cristalizare în forme sociale decisive și stabile, care să fi fost moștenite ca atare de către diversele populații indo-europene[1].

Volumul al doilea este dedicat influenței culturale grecești, în primul rînd în domeniile ce țin de arte, meșteșuguri și mijloace militare. Cercetările particulare întreprinse în fiecare capitol țintesc spre același țel: demonstrarea anteriorității influenței grecești față de cea etruscă (din epoca Tarquiniilor). Lipsit de dovezi arheologice peremptorii, autorul este silit să se bazeze mai mult pe informațiile derivate din tradiția romană a analiștilor (și regăsite mai ales la Tit-Liviu, la Dionis din Halicarnas și la Plutarh) și pe diverse reprezentări picturale, căutînd astfel să depășească ceea ce el numește „le scorie della inveterata concezione sulle origini etrusche di Roma" (II, p. 11), prin reliefarea în conformitate cu tradiția — considerată *ipso facto* demnă de încredere — a tuturor influențelor premergătoare dominației etrusce.

Prima certificare a acestei idei pornește de la informația conform căreia tinerii albani (în speță Romulus și Remus) își făcuseră educația la Gabii, deprinzînd [τὴν] Ἑλλάδα παιδείαν și [τὴν] χρῆσιν ὅπλων Ἑλληνικῶν (Dion. Hal., 1, 84, 5). În două capitole întinse, Peruzzi caută să întărească această afirmație prin confruntarea ei cu alte pasaje mai puțin explicite și, mai ales prin reluarea etimologiilor grecești de perioadă străveche ale unor cuvinte de civilizație semnificative, a căror preluare stilcită ar ilustra tocmai scăderile naturale unei epoci de asimilare culturală[2] (II, p. 16—71).

Susținînd apoi existența în perioada „romulea" a unor inscripții celebrative (II, p. 81—91), Peruzzi este de părere că „queste iscrizioni, solenni ma destinate al pubblico, e nel caso dell'epigrafe di Romolo con una funzione onoraria certo non priva di intenzioni politici, denotano l'esistenza nell'*urbs* di una classe cólta che conosce le lettere greche, e l'uso della scrittura per i fatti degni di essere tramandati" (II, p. 91).

Aceeași idee străbate și capitolul următor, referitor la textul armistițiului dintre Roma și Veii, despre care Dionis din Halicarnas spunea că ar fi fost săpat în piatră, în dublu exemplar, și expus în ambele cetăți; Peruzzi subliniază deci din nou rolul jucat de scriere în relațiile externe ale statului „romulean" (II, p. 93—105).

---

[1] Ipoteza lui Peruzzi completează astfel în mod fericit observațiile lui Emile Benveniste referitoare la vizibilele diferențe de formă și de sens dintre derivatele *prima facie* strîns legate de la radicalul **gen-* și anume lat. *gen-ti-s*, gr. γέν-ος, av. *zan-tu-*, scr. *jan-tú-* *(Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969, I, p. 314—319).

[2] Acestea sînt: *littera* < διφθέρα (II, p. 16—24), *elementa* < ἐλέφαντα (II, p. 29—38), *stilus* < στῦλος (II, p. 38—40), *cera* < κηρός (II, p. 44—47) și *legere* 'a citi' < λέγειν 'a citi tare' (II, p. 48—53).

www.cimec.ro

Nucleul argumentației celui de al doilea volum este însă legat de *libri Numae Pompilii* (II, p. 107—143); descoperite întîmplător, în 189 î.e.n., rolele de papirus perfect conservate în învelișul lor compact de ceară au ajuns curînd în mîinile magistraților romani, care au dispus arderea lor, pentru a evita speculații politice nedorite în acea perioadă de turburare civilă. În examinarea informațiilor privitoare la această descoperire Peruzzi întreprinde o analiză deosebit de amănunțită și de erudită asupra materialelor și a tehnicilor de scriere curente în epoca arhaică.

Un scurt capitol, intitulat *Il catasto pompiliano* (II, p. 145—153), caută să stabilească veridicitatea cadastrului întocmit de Numa, în lumina informațiilor furnizate de Dionis din Halicarnas. Analogia tipologică cu cadastrul de la Pylos îl face pe autor să conchidă: „È questa la prima testimonianza romana dell'uso della scrittura per fini amministrativi, e consente di misurare quale diffusione ed importanza abbiano acquisito gli 'Ελληνικὰ γράμματα dalla prima alla seconda metà del sec. VIII, nella società sabina e, quindi,nell' *agreste Latium*" (II, p. 153).

În perspectiva acestei ipoteze, pornind de la un pasaj important din Tit-Liviu (1,20, 5—7), Peruzzi urmărește să stabilească transmiterea prin copii *exscripta exsignataque* ('transcrise și autentificate') a normelor sacre pompiliane, publicate ulterior de către Ancus Martius (II, p. 155—173).

Volumul al doilea se încheie printr-o atentă reconsiderare a tradiției referitoare la analele pontificilor (II, p. 175—207). În ansamblu, argumentarea deosebit de complexă a autorului pornește de la următorul postulat: existența unei redacțiuni primare, de „uz intern" a analelor, afișate ulterior pe *tabulae dealbatae* spre luarea publică de cunoștință. Incendiul galic ar fi distrus deci doar colecția de copii pe lemn, nu și varianta inițială, care a putut fi cunoscută direct de vechii analiști (II, p. 200—201). Dînd astfel din nou crezare tradiției, chiar dacă este conștient de existența reală a interpolărilor și a falsurilor [3], Peruzzi încheie: „La storiografia romana, secondo quella tradizione, comincia *ab initio rerum Romanarum* ed assume forma di *annales* con l'istituzione dei pontefici: *I annales maximi* che si continua a stendere per quasi sei secoli, fino al pontificato di P. Mucio Scevola, e che, nell'edizione canonica curata da questi, sono direttamente consultati ancora da Verrio Flacco nell'età augustea. E di ciò si deve tener conto, pur senza accettare i dati della tradizione con fede tanto cieca quanto cieco sarebbe un preconcetto rifiuto" (II, 206—207).

Ambele volume, tipărite într-o formă grafică deosebit de elegantă și de plăcută, cu rarisime greșeli de tipar [4], sînt însoțite de numeroase planșe care aduc în sprijinul textului imaginea unor picturi și a unor inscripții arhaice, a unor fragmente de arme și de vase implicate în argumentările autorului.

Fără îndoială, o întreprindere de anvergura celei abordate de către Emilio Peruzzi nu poate fi scutită de exagerări de interpretare sau de scăpări de detaliu. Însăși minuția cercetătorului, care îl îndeamnă să aprofundeze toate detaliile chestiunii tratate [5], deschide posibilitatea unor erori de informație sau de apreciere. Astfel, de pildă, pare pripită acceptarea corecturii deformante *ieiunius* a lui Orsini în semnificativul pasaj din *Legile* lui Cicero (1, 6), unde manuscrisele poartă de perfect acord textul *annales pontificum maximorum quibus nihil potest esse iucundius* (Peruzzi, I, p. 37); de asemenea, nu putem vedea în *liber* o adaptare a gr. βίβλος (II, p. 140) [6]; apoi, față de acuratețea altor argumentări lingvistice, acceptarea totală, drept „ineccepibile" a etimologiei propuse cîndva de Bezzenberger: *pontifex)* < *i.e. *kwento-* ('sfînt'), atîta vreme cît lat. *p-* nu poate proveni din i.e. $*k^w$-, care dă în mod normal *qu-* (II, p. 156, n. 3). Totodată, nu putem să nu reproșăm autorului lipsa oricăror referiri la vasta bibliografie a adversarilor tradiției legendare: un secol și jumătate de onestă îndoială, a cărei îndreptățire este certificată de cercetările semnate de Mommsen, Païs, Beloch, Grenier, Homo [7], nu poate fi la rîndul său ignorat cu titlu de represalii.

Asemenea obiecții nu sînt însă de natură să respingă *de plano* argumentarea lui Peruzzi. Desigur, nici un cititor al volumelor lui nu va putea fi de acord cu autorul asupra tuturor ipoteze-

---

[3] Cf. II, p. 201 și 204.

[4] În citatele grecești: ἦν pentru ἦν (I, p. 53, r. 8); ἔπη în loc de ἔπη (II, p. 28, r. 14); este straniu acordul „le quali ... non sono più *dies nefastus*" (II, p. 172).

[5] Chestiuni lingvistice în legătură cu tabu-ul lingvistic, ce sînt *nundinae*, în legătură cu publicarea analelor pontificilor etc.

[6] Originea siriacă a lui βίβλος/βύβλος și cea egipteană a lui πάπυρος par destul de bine stabilite (cf. H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1954—1970, I, p. 235 și II, p. 472) pentru a nu mai fi nevoiți să le considerăm drept „di origine oscura" (II, p. 139).

[7] Și, mai recent, E. Gjerstad, J. Heurgon, E. Gabba, A. Alföldi (cf. de ex. *Les origines de la république romaine*, Vandoeuvres-Genève, 1967).

www.cimec.ro

lor susținute de acesta; mai mult, unii nu-și vor putea depăși neîncrederea față de poziția adoptată de el nici la capătul lecturii celor două tomuri. Totuși, ținuta demonstrațiilor fundamentale și erudiția digresiunilor secundare nu pot să nu impună chiar și adversarilor ideilor expuse în ele. Dosarul prăfuit al primelor secole de existență ale Romei se află astfel redeschis de o mînă întreprinzătoare: nici o cercetare viitoare asupra originilor Romei nu se poate dispensa de o luare de atitudine față de cercetările lui Peruzzi, căci, dintre două rele, cel mai mic este acela de a căuta totuși firul cît de subțire al adevărului în hățișul aparent inextricabil al tradiției. Dacă socotim că legenda originilor nu trebuie pur și simplu ignorată — și așa s-ar cuveni să facem — calea de urmat ne este arătată de începutul, poate prea îndrăzneț, pe care l-a făcut Emilio Peruzzi.

Dan Slușanschi

ROBERT ÉTIENNE, *Les Ides de Mars. L'assassinat de César ou de la dictature ?* Paris, Ed. Gallimard/Juillard, 1973, 209 p. (Coll. „Archives")

Colecția „Archives" condusă la editurile pariziene Juillard și Gallimard de către Pierre Nora și Jacques Revel, reprezintă un tip nou de popularizare, punînd în contact publicul larg nu cu rezultatele elaborate ale cercetării, transcrise pentru uzul nespecialiștilor, ci cu dosarul problemei, cu izvoarele și mărturiile directe asupra evenimentului. Deschisă, în 1964, cu o culegere de texte contemporane revoluției din 1789, colecția a parcurs probleme importante și variate din cele mai multe epoci istorice. Antichitatea — antichitatea romană, mai exact spus — este din nou reprezentată acum, după dosarul alcătuit din Claude Nicolet asupra reformelor Gracchilor, de alerta contribuție a lui Robert Etienne, care repune în discuție I d e l e l u i M a r t i e.

Atît celebritatea excepțională a evenimentului, cît și nedumeririle statornice pe care le-a stîrnit, justificau o dezbatere, și aceasta e condusă frumos și inteligent de Robert Etienne. După o foarte detaliată „cronologie cezariană", cartea se deschide asupra unei întrebări fundamentale — cel puțin pentru propriul ei obiect: *Un dossier sans espoir?* se întreabă autorul, referindu-se, cum precizează de îndată, nu la constatarea oficială și limitată a evenimentului asasinării lui Caesar, ci la multiplele înlănțuiri cauzale posibile și la nenumăratele incertitudini cu privire la semnificația acestui eveniment. Izvoare parțiale și părtinitoare, alături de mituri durabile și pentru noi, nu numai pentru antici, fac ca problema să fie încă susceptibilă de discuții. Fără a dispune de o informație nouă, Robert Etienne nădăjduiește a dispune de o optică nouă, permițîndu-i, „cu prețul unei severe discipline intelectuale, să smulgă unui tablou pălit straturile numeroase care îl ascund, pentru a regăsi culorile autentice și deci noi" (p. 22).

O schiță rapidă a istoriei Romei în vremea lui Caesar, și a lui Caesar în veacul său, face tranziția între aceste rînduri programatice și realizarea lor prin prezentarea mărturiilor directe. Acestea se grupează în trei capitole centrale, cu titluri sugestive și nu lipsite de vivacitate — *Cinci autori în căutarea unui personaj* (Nicolaus din Damasc, Suetoniu, Plutarh, Appian, Dio Cassius), p. 27—148; *Douăzeci și patru de conjurați fără un program* (p. 149—174); *Un monarh fără diademă* (p. 175—195). Concluziile anchetei, în fine, sînt grupate în ultimul capitol: *Un crime sans utilité?* care sintetizează opțiunile lui Robert Etienne. Cartea se încheie cu două note topografice (*Roma lui Caesar* cu o hartă, și *Curia lui Pompei*, cu o planșă, p. 201—204) și cu o listă de izvoare — ediții și comentarii — și elemente de bibliografie (19 titluri). Între comentariile textelor fundamentale, constatăm cu plăcere prezența lucrării din 1933 a prof. N. I. Barbu, *Les sources et l'originalité d'Appien dans le deuxième livre des Guerres civiles.* Volumul cuprinde și cîteva ilustrații: fotografia unui bust al lui Caesar, comentat cu un citat din Suetoniu, planuri și fotografii din for, un portret al lui Brutus, un portret în intalie a lui Cassius, două monede ale lui Caesar, reproducerea tabloului lui Réattu și trei fotografii de spectacole de teatru și film.

Am insistat atît asupra acestei prezentări, deoarece ni se pare elocvent însuși felul în care materia e organizată, pentru interesul și ecoul pe care abordarea directă și „demitizată" a unui moment într-atît de paradigmatic și familiar le poate suscita în rîndurile unui public larg și divers. Metodologic vorbind, prezentarea și comentarea textelor nu e numai atractivă, ci și corectă, traduceri fluide din textele antice fiind urmate de comentarii substanțiale, subliniind particularitățile fiecăruia dintre autori, concepțiile lui generale; veracitatea și soliditatea informației, cu ajutorul căreia se alcătuiește minuțios „dosarul" fiecăruia dintre

www.cimec.ro